

IQTISODIYOTDA INSON TARAQQIYOTI KONSEPSIYASI VA UNI BAHOLASH MEZONLARIDAN FOYDALANISHNING METOLOGIK ASOSLARI

Djuraeva Munira Sadilloevna

Osiyo xalqaro universiteti

“Iqtisodiyot” kafedrası assistent o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola iqtisodiyotda inson taraqqiyoti konsepsiyasi va uni baholash mezonlaridan foydalanishning metodologik asoslarini tahlil qiladi. Inson taraqqiyoti konsepsiyasi, Amartya Sen va Mahbub ul Haq tomonidan ishlab chiqilgan, insonning farovonligi, ta'lim va sog'liqni saqlash kabi muhim ko'rsatkichlar orqali iqtisodiy rivojlanishni kengroq ko'lamda baholash imkonini beradi. Maqolada Inson Taraqqiyoti Indeksi (ITI) orqali mamlakatlarning rivojlanish darajasini o'lchash usullari va ushbu ko'rsatkichning iqtisodiy siyosatda qo'llanishi muhokama qilinadi. ITIning ahamiyati va uning amaliy qo'llanilishi mamlakatlarning ijtimoiy va iqtisodiy siyosatlarini optimallashtirishda muhim rol o'ynashi ko'rsatib beriladi. Maqola inson taraqqiyoti ko'rsatkichlarini hisoblash va tahlil qilish usullari, shuningdek, ularning iqtisodiy rivojlanishga ta'siri haqida batafsil ma'lumot beradi.

Kalit so'zlar: Inson taraqqiyoti konsepsiyasi, Inson Taraqqiyoti Indeksi (ITI), iqtisodiy rivojlanish, ta'lim, sog'liqni saqlash, farovonlik, iqtisodiy siyosat, Amartya Sen, Mahbub ul Haq.

Аннотация. В данной статье анализируются методологические основы использования концепции человеческого развития и её критериев оценки в экономике. Концепция человеческого развития, разработанная Амартией Сеном и Махбубом уль Хаком, позволяет оценивать экономическое развитие в более широком масштабе через такие важные показатели, как благосостояние человека, образование и здравоохранение. В статье обсуждаются методы измерения уровня развития стран через Индекс человеческого развития (ИЧР), а также применение данного показателя в экономической политике. Показано, что значимость ИЧР и его практическое применение играют важную роль в оптимизации социально-экономической политики стран. Статья предоставляет детальную информацию о методах расчета и анализа показателей человеческого развития, а также об их влиянии на экономическое развитие.

Ключевые слова: концепция человеческого развития, Индекс человеческого развития (ИЧР), экономическое развитие, образование, здравоохранение, благосостояние, экономическая политика, Амартия Сен, Махбуб уль Хак.

Abstract. This article analyzes the methodological foundations of using the concept of human development and its evaluation criteria in the economy. The concept of human

development, developed by Amartya Sen and Mahbub ul Haq, allows for a broader assessment of economic development through key indicators such as human well-being, education, and healthcare. The article discusses the methods of measuring countries' development levels through the Human Development Index (HDI) and the application of this indicator in economic policy. It is shown that the significance of the HDI and its practical application play an important role in optimizing the social and economic policies of countries. The article provides detailed information on the methods of calculating and analyzing human development indicators, as well as their impact on economic development.

Keywords: human development concept, Human Development Index (HDI), economic development, education, healthcare, well-being, economic policy, Amartya Sen, Mahbub ul Haq.

Kirish.

Inson taraqqiyoti konsepsiyasi bugungi kunda jahon miqyosida iqtisodiyotni baholashda eng muhim tushunchalardan biri hisoblanadi. Ushbu konsepsiya iqtisodiy o'sish va taraqqiyot faqat iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan cheklanmasligini, balki insonning ijtimoiy, madaniy va ekologik jihatlari ham alohida e'tiborga olinishi zarurligini ta'kidlaydi. Inson taraqqiyoti indeksi (ITI) va unga asoslangan boshqa baholash mezonlari orqali mamlakatlarning iqtisodiy holati va ijtimoiy farovonligi tahlil qilinadi.

Mazkur maqolaning maqsadi – inson taraqqiyotini baholash mezonlarini qo'llashda iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omillarni birlashtirgan metodologik asoslarni tahlil qilishdan iborat. Bundan tashqari, ITI orqali inson farovonligini oshirishda iqtisodiy siyosatning o'rnini, davlatlararo taqqoslashlar va baholash usullari ko'rib chiqiladi. Maqolada inson taraqqiyotiga doir konsepsiyaning nazariy asoslari, ITIning hisoblash metodikasi va uning asosiy mezonlari to'g'risida batafsil ma'lumot beriladi.

Adabiyotlar sharhi:

Inson taraqqiyoti konsepsiyasi XX asrning oxirlarida shakllanib, bugungi kunda iqtisodiy rivojlanishning yangi paradigmasi sifatida tan olingan. Bu konsepsiya iqtisodiy o'sishni insonning hayot sifati, imkoniyatlarini kengaytirish, ijtimoiy adolat va ekologik barqarorlik bilan bog'liq muhim omillarga asoslanadi. Ushbu yo'nalishda o'tkazilgan tadqiqotlar inson taraqqiyoti indeksining (ITI) umumiy rivojlanishni baholashda qanchalik muhimligini ta'kidlab kelmoqda. Amartya Sen (1999) – "Development as Freedom": Amartya Senning ushbu asari inson taraqqiyoti konsepsiyasining asosi bo'lib, taraqqiyotni faqat iqtisodiy ko'rsatkichlar orqali o'lchashning etarli emasligini ko'rsatadi. Uning ta'kidlashicha, inson erkinligi, sog'liqni saqlash va ta'limga kirish imkoniyati iqtisodiy rivojlanishdan kam ahamiyatga ega emas. Ushbu yondashuv iqtisodiyotdagi inson taraqqiyotini kengroq ko'lamda tahlil qilish uchun metodologik asoslarni belgilaydi. Mahbub ul Haq (1990) – "Human Development Report": BMTning Taraqqiyot Dasturi (UNDP) tomonidan ishlab chiqilgan Inson Taraqqiyoti Hisobotlari (Human Development Reports) ilk bor inson taraqqiyoti indeksini joriy qildi. Ushbu manba ITIning hisoblashda ishlatiladigan metodikani, uning komponentlari va har yili o'tkaziladigan tahlillarni tushuntirib beradi. Mahbub ul Haqning asarlari ITIning asosiy tamoyillarini va uning mamlakatlararo taqqoslashlarda qanchalik muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. Jeffrey Sachs

va boshqalar (2006) – "The End of Poverty": Ushbu asarda Sachs taraqqiyotning iqtisodiy omillari bilan bir qatorda, insonning asosiy ehtiyojlarini qondirish orqali erishiladigan taraqqiyotga e'tibor qaratadi. Kitobda global taraqqiyotning barqarorligini ta'minlash uchun inson taraqqiyotiga qaratilgan strategiyalarni amalga oshirish zarurligi ta'kidlanadi. Fukuda-Parr, Sakiko (2003) – "The Human Development Paradigm: Operationalizing Sen's Ideas on Capabilities": Ushbu maqola Amartya Senning qobiliyatlar yondashuvini aniq metodologik asoslar bilan izohlab beradi. Unda iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlarning qobiliyatlarni oshirish va inson taraqqiyotini kuchaytirishdagi o'rnini o'rganiladi. Ushbu manba ITning nazariy asoslarini kengroq tushunishga yordam beradi. Basu, Kaushik (2001) – "On the Goals of Development": Ushbu tadqiqotda rivojlanish maqsadlarini inson farovonligi bilan bog'liq ko'rsatkichlar orqali aniqlash yondashuvi tahlil qilinadi. Basu taraqqiyotning iqtisodiy samaradorligini inson taraqqiyoti bilan bog'lashda qiyinchiliklar va imkoniyatlarni ochib beradi. Des Gasper (2002) – "Is Sen's Capability Approach an Adequate Basis for Considering Human Development?": Ushbu maqola Senning qobiliyatlar yondashuvini chuqur tahlil qilib, uning inson taraqqiyoti baholashda naqadar samarali yondashuv ekanligini ko'rsatadi. Gasperning tahlillari inson taraqqiyotini baholash mezonlarining tanqidiy sharhini taqdim etadi va bu mezonlarning real hayotda qo'llanish imkoniyatlarini o'rganadi. Yuqoridagi adabiyotlar sharhida ko'rib chiqilgan manbalar inson taraqqiyoti konsepsiyasining rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shgan va uning iqtisodiy baholashda qo'llanilishiga asos bo'lgan. Ushbu tadqiqotlar inson taraqqiyoti konsepsiyasining nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilish imkonini beradi hamda uning iqtisodiy rivojlanishda tutgan o'rnini yoritadi.

Asosiy qism.

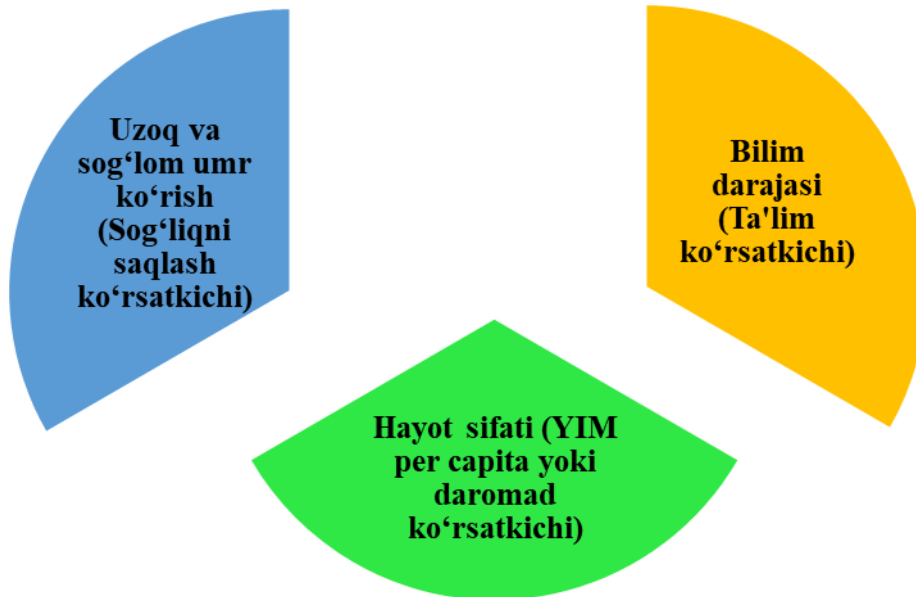
Iqtisodiy rivojlanish ko'pincha mamlakatlarning yalpi ichki mahsuloti (YIM) yoki boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan o'lchanadi. Biroq, bu mezonlar inson hayotining sifati, farovonligi va imkoniyatlari haqida to'liq tasavvur bera olmaydi. Shu sababli, inson taraqqiyoti konsepsiyasi iqtisodiyotni inson farovonligi va ijtimoiy adolat nuqtai nazaridan baholash zaruratini ko'rsatib berdi. Ushbu konsepsiya Amartya Sen va Mahbub ul Haq tomonidan ishlab chiqilgan va 1990-yildan boshlab BMT Taraqqiyot Dasturi (UNDP) tomonidan har yili e'lon qilinadigan Inson Taraqqiyoti Hisobotlarida keng ko'lamda qo'llanila boshladi. Maqolada inson taraqqiyotini iqtisodiy rivojlanish kontekstida baholashning metodologik asoslari va ularni qo'llashning afzalliklari tahlil qilinadi.

Inson taraqqiyoti konsepsiyasi inson farovonligini keng ko'lamda tushunishni ta'minlaydi. Amartya Senning qobiliyatlar nazariyasi bu jarayonda muhim o'rin tutadi. Senning ta'kidlashicha, rivojlanish faqat iqtisodiy o'sish bilan emas, balki insonlarning imkoniyatlarini kengaytirish va ularning erkinliklarini oshirish orqali amalga oshirilishi kerak. Ushbu yondashuvga ko'ra, rivojlanish – insonlarga erkin va mustaqil ravishda o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga yordam beradigan jarayondir.

ITning asosiy maqsadi – mamlakatlarning rivojlanish darajasini ko'proq ijtimoiy va insoniy mezonlar orqali baholashdir. Mahbub ul Haq ITni yaratishdan asosiy maqsadi iqtisodiy o'sishni o'lchashda foydalaniladigan yalpi ichki mahsulot (YIM) kabi ko'rsatkichlarning kamchiliklarini bartaraf etish edi. YIM faqat iqtisodiy faoliyat

natijalarini o'lchaydi va insonning ijtimoiy, sog'liq va ta'limga bo'lgan ehtiyojlari haqida hech qanday ma'lumot bermaydi. Shuning uchun ITI ushbu kamchiliklarni to'ldirish uchun kiritilgan.

ITI uchta asosiy ko'rsatkichga asoslangan bo'lib, ular mamlakatlarda insonlarning hayot sifati va taraqqiyotini o'lchashda qo'llaniladi:

Uzoq va sog'lom umr ko'rish (Sog'liqni saqlash ko'rsatkichi). Bu ko'rsatkich odamlarning hayoti davomiyligi bilan bog'liq bo'lib, davlatning sog'liqni saqlash tizimi samaradorligini aks ettiradi. Inson taraqqiyotini baholashda hayot davomiyligi muhim mezon bo'lib, u odamlarning sog'lom hayot kechirish darajasini ko'rsatadi.

Bilim darajasi (Ta'lim ko'rsatkichi). Bu indikator davlatda ta'lim olish imkoniyatlari va savodxonlik darajasi bo'yicha baholanadi. Buning uchun ta'lim darajasi kattalar orasida savodxonlik va bolalar uchun o'rta ta'lim olish ko'rsatkichlari bilan hisoblanadi. Ta'lim olish imkoniyati insonning o'zini rivojlantirish va jamiyatdagi faoliyatini oshirish uchun asosiy vosita hisoblanadi.

Hayot sifati (YIM per capita yoki daromad ko'rsatkichi). Bu ko'rsatkich mamlakatdagi insonlarning iqtisodiy farovonligini aks ettiradi. U odamlarning o'z ehtiyojlarini qondira olish va jamiyatda yaxshi yashash sharoitlari bilan bog'liq ko'rsatkichlarni baholaydi. Bu ko'rsatkichda iqtisodiy imkoniyatlar va farovonlik darajasi katta ahamiyatga ega.

Tadqiqot jarayonida ITIning hisoblash usullarini ko'rib chiqadigan bo'lsak, ITI uchta ko'rsatkichning o'rtacha qiymatlari asosida hisoblanadi, va bu qiymatlar 0 dan 1 gacha bo'lgan diapazonda bo'ladi. Bu yerda:

- 0 eng past rivojlanish darajasini,
- 1 esa eng yuqori rivojlanish darajasini ko'rsatadi.

Tadqiqot jarayonida O'zbekiston bo'yicha 2020-2024 yillardagi Inson Taraqqiyoti Indeksi (ITI) darajasining iqtisodiy tahlili amalga oshirish uchun mavjud statistik ma'lumotlarga asoslanib, ITI qiymatlari va ularning iqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'sirini

baholadik. ITI mamlakatlarning uzoq va sog'lom umr ko'rish, ta'lim darajasi va iqtisodiy farovonlikka asoslangan uch asosiy komponentni o'z ichiga oladi.

1-jadval

O'zbekiston bo'yicha ITI ko'rsatkichlari (YUNISEF hisobotiga ko'ra)

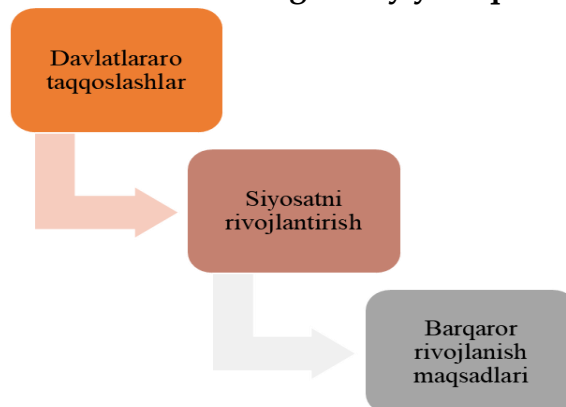
Ko'rsatkichlar	2020 yil	2021 yil	2022 yil	2023 yil	2024 yil
ITI (Inson taraqqiyoti indeksi)	0,720	0,724	0,728	0,732	0,735
Aholi jon boshiga YaIM, AQSh dollarida	1,754	1,854	1,920	2,000	2,100
Hayot davomiyligi, yil	71,3	71,6	72,0	72,3	72,5
Ta'lim yillari (kutilayotgan ta'lim davomiyligi) yil	11,2 yil	11,3	11,4	11,5	11,6

2020-2024 yillarda O'zbekistonning ITI darajasi sekin-asta o'sib borayotganini ko'rish mumkin. Bu esa sog'liqni saqlash va ta'lim sohalaridagi yaxshilanishlar bilan bog'liqdir. YIM per capita ko'rsatkichi ham ushbu yillarda barqaror oshib borgan. Bu iqtisodiy farovonlikning o'sishi va inson taraqqiyotiga ijobiy ta'sir qilgan muhim omillardir. Bu davr ichida ITIning oshishi O'zbekistonda ta'lim va sog'liqni saqlash sohalarida olib borilgan islohotlar natijasida bo'lib, iqtisodiy barqarorlik hamda inson taraqqiyoti ko'rsatkichlariga salmoqli ta'sir qilgan.

Mamlakatlar ITI bo'yicha rivojlanish darajasiga qarab yuqori, o'rta yoki past darajadagi taraqqiyot mamlakatlariga bo'linadi. Ushbu indeks davlatlararo taqqoslashlarni amalga oshirishda ham keng qo'llaniladi va ular qanday rivojlanish siyosatini olib borayotgani haqida muhim ma'lumotlar beradi.

ITIning joriy qilinishi ko'plab davlatlar va xalqaro tashkilotlar uchun muhim vositaga aylandi. U nafaqat mamlakatlarning iqtisodiy holatini tahlil qilish, balki ularning ijtimoiy va insoniy taraqqiyot darajasini baholashda ham ishlatiladi.

ITIning asosiy yutuqlari

ITI mamlakatlarni ijtimoiy rivojlanish darajasiga ko'ra bir-biri bilan taqqoslash imkonini beradi va bu orqali qaysi davlatlarda inson taraqqiyoti ko'rsatkichlari yuqori yoki past ekani aniqlanadi. ITI davlatlarga o'z iqtisodiy siyosatini qayta ko'rib chiqishga va ularni inson farovonligini oshirishga qaratishga yordam beradi. ITI BMTning barqaror rivojlanish maqsadlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, davlatlarning bu yo'nalishdagi harakatlarini o'lchash uchun asosiy vosita hisoblanadi.

Mahbub ul Haq tomonidan joriy qilingan Inson Taraqqiyoti Indeksi (ITI) iqtisodiyotda inson taraqqiyotini kengroq ko'lamda baholashda samarali vositadir. ITI orqali iqtisodiy rivojlanish bilan birga insonlarning hayot sifati, bilim olish imkoniyati va iqtisodiy farovonlik darajasini o'lchash mumkin. Bu yondashuv mamlakatlarning iqtisodiy strategiyalarini ijtimoiy rivojlanish bilan uyg'unlashtirishga xizmat qiladi va inson taraqqiyotiga qaratilgan siyosatlarni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega.

ITI rivojlanishning turli jihatlarini baholash uchun qo'llaniladigan universal mezon hisoblanadi. ITIning asosiy afzalligi shundaki, u faqat iqtisodiy ko'rsatkichlarga asoslanmasdan, inson taraqqiyotining boshqa muhim jabhalarini ham o'z ichiga oladi. Bunday yondashuv rivojlanish jarayonlarining murakkabligini to'g'ri aks ettiradi va davlatlarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy siyosatlarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

ITI ni hisoblashda ishlatiladigan o'lchov usullari mamlakatlarning iqtisodiy holati va ularning ijtimoiy rivojlanish darajasini taqqoslash imkonini beradi. Ushbu indeks davlatlarning ta'lim, sog'liqni saqlash va iqtisodiy farovonlik sohalaridagi siyosatlarini baholash va takomillashtirishga yordam beradi. Shu bilan birga, ITI mamlakatlar orasida barqarorlik va farovonlik darajasidagi tafovutlarni aniqlashda muhim vosita hisoblanadi.

Inson taraqqiyoti konsepsiyasini iqtisodiy baholashda qo'llash davlatlar uchun ijtimoiy siyosat va iqtisodiy strategiyalarni optimallashtirishda muhim ahamiyatga ega. Rivojlanishning faqat iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan o'lchanishi o'rniga, insonning ijtimoiy farovonligi va imkoniyatlarini kengaytirish orqali barqaror taraqqiyotga erishish maqsad qilib qo'yilishi kerak.

Inson taraqqiyoti baholashda quyidagi yo'nalishlarga alohida e'tibor berilishi lozim:

1. Sog'liqni saqlash va ta'lim sohalarini rivojlantirish – davlatning iqtisodiy siyosati insonning uzoq va sog'lom umr ko'rishi, bilim darajasini oshirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Bu sog'liqni saqlash va ta'lim xizmatlarini optimallashtirish orqali amalga oshiriladi.

2. Ijtimoiy tenglikni ta'minlash – iqtisodiy taraqqiyot jarayonida ijtimoiy tengsizlikka barham berish va aholining barcha qatlamlarini rivojlanish jarayoniga qo'shish muhim.

3. Ekologik barqarorlik – iqtisodiy rivojlanish inson taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ekologik barqarorlikni saqlash orqali amalga oshirilishi kerak. Davlatlar resurslarni tejash, atrof-muhitni asrash va qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishga qaratilgan strategiyalarni qo'llab-quvvatlashi kerak.

Bugungi kunda inson taraqqiyotini baholashda qator dolzarb muammolar mavjud. Bular ichida ITIning barcha mamlakatlar uchun to'liq amaliy emasligi, regional farqlarni aks ettirmasligi va indeksni to'g'ri hisoblashda yuzaga keladigan texnik qiyinchiliklar eng

asosiy hisoblanadi. Shu sababli, inson taraqqiyotini baholashda mamlakatlarning o'ziga xos xususiyatlari, ijtimoiy va madaniy jihatlari hisobga olinishi zarur.

Xulosa.

Inson taraqqiyoti konsepsiyasi zamonaviy iqtisodiyotni baholashda yangi imkoniyatlarni ochib beradi. ITning qo'llanilishi davlatlarning rivojlanish strategiyalarini optimallashtirishga, inson farovonligini oshirishga va ijtimoiy adolatni ta'minlashga yordam beradi. Shu bilan birga, ushbu yondashuvning samaradorligini oshirish uchun metodologik asoslarni yanada takomillashtirish va inson taraqqiyotini o'lchash usullarini rivojlantirish lozim. Maqolada keltirilgan g'oyalar inson taraqqiyoti konsepsiyasini iqtisodiy rivojlanishda muvaffaqiyatli qo'llash imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. New York: Oxford University Press.
2. Haq, M. ul. (1995). *Reflections on Human Development*. New York: Oxford University Press.
3. United Nations Development Programme (UNDP). (2020). *Human Development Report 2020: The Next Frontier - Human Development and the Anthropocene*. New York: UNDP.
4. Anand, S., & Sen, A. (2000). Human Development and Economic Sustainability. *World Development*, 28(12), 2029-2049.
5. Fukuda-Parr, S., & Shiva Kumar, A. K. (2003). *Readings in Human Development: Concepts, Measures and Policies for a Development Paradigm*. New Delhi: Oxford University Press.
6. Kelley, A. C. (1991). The Human Development Index: "Handle with Care". *Population and Development Review*, 17(2), 315-324.
7. Streeten, P. (1994). Human Development: Means and Ends. *American Economic Review*, 84(2), 232-237.
8. UNDP. (2019). *Human Development Report 2019: Beyond Income, Beyond Averages, Beyond Today*. New York: United Nations Development Programme.
9. Nussbaum, M. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Cambridge, MA: Belknap Press.
10. Klugman, J., Rodríguez, F., & Choi, H. (2011). The HDI 2010: New Controversies, Old Critiques. *Journal of Economic Inequality*, 9(2), 249-288.

Copyright: © 2024 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

